

MODALITĂȚI, UNITĂȚI ȘI INSTRUMENTE ARHAICE DE MĂSURAT PĂSTRATE ÎN FRAZEOLOGISME

GHEORGHE COLȚUN*

0. Etimologia frazeologică este un domeniu al lingvisticii încă puțin cercetat (Hristea 1977: 8–12). Studiarea și cunoașterea etimologiei frazeologismelor românești este o necesitate stringentă în etapa actuală, nu numai pentru lingviști, ci pentru toți vorbitorii de limbă română (Colțun 2000; Dumistrăcel 1980; Hristea 1987: 123–135).

Tezaurul frazeologic al limbii române cuprinde multe expresii care au în structura lor cuvinte (multe dintre ele termeni tehnici vechi, unii regionali, deveniți arhaisme) ce numeau diferite modalități, unități și instrumente arhaice de măsurare, folosite de strămoșii noștri (Colțun 1994: 10–11; Dumistrăcel 1980; Stoicescu 1971). În cele ce urmează, vom face o scurtă trecere în revistă a enunțurilor care, originar, denumeau unități de măsurare a suprafețelor, unități și instrumente de măsurat a capacității și a lungimilor mari, păstrate în componența unor frazeologisme românești.

1. *Suprafețe*. Poporul nostru a avut multe unități de măsură a suprafețelor. La măsurarea pământului se foloseau măsuri și sisteme de apreciere a suprafețelor destul de relative, dar care erau la îndemâna oricui (Stoicescu 1971). Mărimea suprafețelor de pământ depindea de mai mulți factori; referirea se făcea, în primul rând, la forța musculară a omului. În baza acestui fapt au apărut îmbinările de cuvinte *cât ai arunca cu măciuca* (*cu securea* sau *cu bățul*), *cât trage omul cu săgeata* etc. Astfel, de exemplu, în secolele al XVI-lea – al XVIII-lea, în Țara Românească și în Moldova, suprafețele mici de pământ, cum erau teritoriile prisăcilor, morilor, locurilor de casă etc. se apreciau după puterea fizică a omului, pus să arunce un obiect greu în patru părți sau în toate direcțiile din mijlocul locului ce trebuia măsurat (cf. Stoicescu 1971).

În documente vechi, în special din secolele la care ne-am referit, se menționează că întinderea locurilor pentru moară, de exemplu, trebuie să fie „cât arunci toporul”, „cât va arunca omul cu toporul în toate părțile”, „cât aruncă omul cu securea”, „cât poate arunca un voinic cu bățul”, „cât aruncă omul cu măciuca

* Universitatea de Stat din Moldova, Chișinău, str. Alexei Mateevici, nr. 60, Republica Moldova.

cruciș câte o dată”, „cât poate un om să arunce în patru părți cu bățul” etc. În ceea ce privește măsurarea prisăcilor există următoarele formulări: „cât este aruncătura unui băț din mijlocul prisăcii în toate părțile”; „cât va putea arunca un om o piatră din mijlocul prisăcii în toate părțile” etc.

Urme directe ale metodelor de măsurare a suprafețelor enumerate anterior le reprezintă frazeologisme curente cum sunt *cât ai arunca securea* „la o distanță mică, foarte aproape”; *la o aruncătură (zvârlitură) de băț (sau de piatră)* „aproape de tot”.

La măsurarea suprafețelor au fost folosite și armele de luptă. De exemplu, la 1517, locul unui vad de moară de lângă Râmnic era apreciat ca fiind „și din sus și din jos de moară cât poate trage un om cu săgeata în pistreală”, iar la 1633, un loc de moară din Moldova avea o suprafață „cât se poate săgeta în toate părțile” (Stoicescu 1971: 125). Perfecționarea armelor de luptă aduce cu sine, în aceasta zonă a denotației, alte dimensiuni; astfel, suprafețele mai mari se măsurau uneori după lungimea bății de pușcă, ținându-se seama, astfel, nu de forța omului, ci de performanța unor arme. De exemplu, la 1774, moșia Făgețel din Oltenia era apreciată după cum urmează: „lungul este cât bate pușca de două ori, iar latul cât bate pușca o dată” (*ibidem*: 101).

Această reprezentare a dat și ea naștere unui frazeologism, *la o bătaie de glonț* „la o distanță relativ mică”.

Mărimea suprafețelor de pământ depindea, în același timp, și de puterea de muncă a omului, și de forța de tracțiune a animalelor. Din acest punct de vedere, mărimea suprafețelor se determina după *ziua de arătură* (circa 2500–3000 metri pătrați) sau *ziua de coasă*, care era, probabil, mai mică decât ziua de arătură. E posibil ca locuțiunea adverbială *cu ziua* din îmbinarea *a lucra (la cineva) cu ziua* să-și tragă originea de la aceste două unități de măsură a suprafețelor, pierzând-și, desigur, semnificația inițială și căpătând un sens generalizator. Suprafața mai putea fi măsurată în conformitate cu greutatea și numărul semințelor introduse în sol, adică de numărul de găleți, ferdele sau banițe de grăunțe și, în consecință, după cantitatea de produse recoltate (care sau stoguri de fân).

Printre unitățile propriu-zise de măsură a suprafețelor enumerăm *plugul* în Transilvania, *pogonul* în Țara Românească și *falcea* în Moldova. Aceste unități aveau mărimi diferite în fiecare principat, având, desigur, și diverși submultipli, termeni regionali: *firta*, *circul* etc. Dar numele unităților de măsură propriu-zise, cât și cele ale submultiplilor acestora nu au fost reținute și nu s-au păstrat în componența frazeologismelor.

2. Capacitatea. În spațiul carpato-dunărean au fost folosite diferite măsuri și instrumente de calculat capacitatea. Aceste măsuri se referă la două grupe: a) măsuri pentru lichide și b) măsuri pentru materia uscată (de obicei, cereale).

Măsurile de capacitate se mai clasificau în variabile – *butea* sau *butoiul*, *polobocul*, *jumătatea*, *berbenița* sau *berbința* etc. –, și fixe – *oborocul*, *vadra*, *ocaua*. *Bușile* și *butoaiele mari* aveau 100 de vedre, iar cele medii 40 de vedre. *Vadra* era echivalentă cu 10 ocale. Cuvântul *bute* a intrat în componența expresiei figurate *a dormi bute* „a adormi adânc, a adormi buștean”. *Polobocul* și *berbenița* erau unități de măsură a capacităților mai mici decât *butea* (*butoiul*). Aceste regionalisme nu au intrat în componența frazeologismelor.

Măsurile de mărime mai precise ale capacității au fost variate. Printre ele am putea menționa *ciubărul*, *acăul*, *cupa* și *cofa* (folosite mai frecvent în Transilvania), *vadra*, *ocaua* etc. Dintre toate unitățile de măsură, numite mai sus, au devenit elemente componente ale frazeologismelor doar două: *cofa* și *ocaua*. *Cofa* era un vas cu un singur fund și cu o toartă, făcută din doage de brad, în care se ținea, de obicei, apa. Ca unitate de măsură a capacității, *cofa* echivala cu a zecea parte din *vadră*. Cuvântul *cofă*, cu semnificația de vas, se întâlnește astăzi în expresiile *a pune* (sau *a băga*) *în cofă* (pe cineva) „a întrece” pe cineva, „a înfunda”; „a înșela”; „a răpune”, ca evocare, posibilă, a unui supliciu medieval (Dumistrăcel 2001: 110–112).

Alt frazeologism ce pornește de la același suport lexical regional este *a ploua* (sau *turna*) *cu cofa* (dar și cu *găleata*) „a ploua foarte tare” (Dumistrăcel 2001: 256–266).

Una dintre cele mai răspândite unități de măsură a capacității a fost, totuși, *ocaua*. Unitatea respectivă a fost împrumutată de la turci, în secolul al XVII-lea. La rândul lor, turcii împrumutaseră această unitate de la arabi. În Moldova și Transilvania, *ocaua* avea capacitatea de 1288 de mililitri, iar în Muntenia de 1520 de mililitri. În afară de unitatea de măsură propriu-zisă, tot prin cuvântul *ocă* (*ocauă*), devenit arhaism, mai era numit „vasul cu care se măsură” și „conținutul acestei unități de măsură”. Termenul este reținut în sintagma *oca mică*, numind „măsură falsă, mai mică decât cea legală” și în frazeologismul *a prinde* (pe cineva) *cu oca* (sau *ocaua*) *mică* „a prinde pe cineva cu o minciună, cu o pungășie, a prinde asupra faptului”.

O întreagă istorie a acestui cuvânt, de origine turcă, astăzi arhaism, și a expresiilor care s-au format pe baza lui se găsește la Dumistrăcel 1980: 217–220, după care prezentăm cele ce urmează.

În practica negustoriei necinstite, una din modalitățile de a-i înșela pe cumpărători era și aceea de a măsura sau a cântări cu o măsură sau cu o greutate falsă, mai mică decât cea legală, așadar cu o *oca* mai mică. În *Dedicația la Ciocoi vechi și noi* Filimon scrie: „Am văzut cârciumari amestecând vinul cu apă și vânzând cu ocale cu două funduri”.

Prinși însă asupra faptului, vinovații erau pedepsiți, așa cum arată Ion Ghica în *Introducțiunea la celebrele-i Scrisori*: „Pe măcelari și pe brutari când îi prindea cu *ocaua mică*, îi țintuia d-o ureche în mijlocul târgului”. Textul cuprinde utilizarea în sens propriu a expresiei *a prinde cu ocauă mică*, în epoca în care s-a formulat și

constatarea că *hoțul neprins e negustor cinstit*. Așadar, pornind din mediul negustorilor, expresia a căpătat circulație cu sensul general, citat, „a prinde pe cineva cu o minciună, cu o înșelătorie”, așa cum apare în următoarea frază din povestea *Harap Alb* a lui Ion Creangă, unde Spânul, după ce l-a sechestrat în fântână pe fiul împăratului și l-a forțat să-i spună cine este și unde merge, spune: „Bine, atâta am vrut să aflu din gura ta, puiu de viperă ce mi-ai fost... numai cată să fie așa, că de te-oiu prinde cu oca mică, greu are să-ți cadă”.

Cuvântul *oca* și-a îmbogățit istoria în anii domniei lui Cuza-Vodă, de numele căruia se leagă și reglementări în domeniul unităților de măsură, pentru a curma abuzuri ale negustorilor. Față de vechea *oca*, devalorizată, cea nouă, mai mare, a fost numită *ocaua lui Cuza* și, printre numeroasele legende care au rămas în legătură cu figura domnitorului, există unele în care se povestește cum acesta, *incognito*, urmărea să vadă dacă *ocaua* este respectată și îi pedepsea exemplar pe negustorii necinstiți. În monumentală colecție a lui Iuliu Zanne, *Proverbele românilor*, a fost înregistrată chiar o expresie pornind de la această realitate: *a da (ceva) cu ocaua lui Cuza* înseamnă „a da (ceva) cu multă dărnicie”.

Pentru materialele uscate existau, de asemenea, măsuri mari, cum erau *găleata* sau *câbla*, *coloda*, *mierța*, *chila* și măsuri mici ca *oborocul*, *banița*, *ferdelea* (folosită numai în Transilvania), *dimerlia* (sau *dimirlia*). Iată câteva expresii în care aceste denumiri au intrat: *a pune* (sau *a ascunde*, *a ține*) *sub oboroc* „a pune (pe cineva) la punct, a arăta (cuiva) ce se cuvine și ce nu”; *mare cât banița* (sau *cât o baniță*) „foarte mare”; *a (nu) avea grăunțe în dimerlie* (turcism învechit) însemnând (afirmativ) „deștept”; (negativ) „prost”.

3. Distanțe. În Evul Mediu, în Principatele Românești, distanțele mari se calculau cu multă greutate din cauza lipsei unor unități precise referitoare la asemenea distanțe. De aceea, când trebuia să se măsoare distanțe mai mari, acestea erau evaluate din privire, „din ochi”. Așa se întâmpla la 1282, la Salacea, în Transilvania, unde, la hotărnicia unei întinderi mari de pământ, se spune că se va lua și se va măsura „din ochi”. Tot astfel, în 1348, se arată că, dacă moșia Hășdate nu va putea fi măsurată cu stânjenu, va fi socotită „din ochi” (cf. Stoicescu 1971: 94). Credem că, în această perioadă, s-au format în limba română frazeologisme precum: *a măsura* (sau *a judeca*, *a prețui*, mai târziu, *a calcula*) *din ochi*, adică „a aprecia fără măsurători precise, examinând numai cu privirea”; *cât vezi cu ochii* (sau *cu ochiul*); *cât bate ochiul*, *cât poate cuprinde ochiul*, toate având sensul „cât cuprinzi cu privirea, până la depărtări foarte mari”.

Cu mult mai târziu, apar evaluări oricum mai precise pentru distanțele mari. Printre acestea pot fi menționate *ziua de cale* (sau *de drum*), *ceasul de mers*, *poșta*, *leghea*, a căror mărime depindea de forța fizică a omului, de puterea de tracțiune a animalelor ori bătaia săgeții și a puștii etc.

Dintre unitățile de măsură enumerate mai sus, frecvent era utilizat cuvântul *poștă*, date fiind realități curente în trecut. De exemplu, în Țara Românească, în secolul al XVII-lea, poșta reprezenta distanța la care se schimbau caii de poștă, adică 15–20 de kilometri sau 7 000 de stânjeni. Bunăoară, de la București până la Ploiești erau 4 poște, de la București până la Călărași 6 poște, iar de la București până la Craiova 12 poște (cf. Stoicescu 1971: 95).

Utilizarea curentă, în epocă, a acestei unități de măsură și a termenului respectiv au făcut ca substantivul *poștă* să se păstreze în componența unor frazeologisme cum sunt *cale de o poștă*, adică „la o distanță (relativ) mare”, *a fi* (sau *a ajunge*) *cal de poștă* „a alerga mult”, „a fi trimis în toate părțile”, *a se vedea* (sau *a se cunoaște*) *cale de o poștă* „a se vedea, a se cunoaște de departe, cât de colo”.

4. În încheiere, subliniem faptul că toți avem o mare responsabilitate în ceea ce privește cunoașterea și utilizarea, adecvată, a tezaurului frazeologic al limbii române.

BIBLIOGRAFIE

- Colțun 1994 = Gh. Colțun, *Vechi unități și instrumente de măsurat*, în „Limba și literatura română”, nr. 1, p. 10–11; nr. 2, p. 10–11; nr. 3–4, p. 15–16.
- Colțun 1995 = Gh. Colțun, *Etimologii frazeologice*, Chișinău, Universitatea de Stat a Moldovei.
- Colțun 1998 = Gheorghe Colțun, *Enigme ale frazeologiei*, Suceava, Editura Bucovina viitoare.
- Colțun 2000 = Gheorghe Colțun, *Frazeologia limbii române*, Chișinău, Editura Arc.
- Dumistrăcel 1980 = Stelian Dumistrăcel, *Lexic românesc. Cuvinte, metafore, expresii*, București, Editura Științifică și Enciclopedică.
- Dumistrăcel 2001 = Stelian Dumistrăcel, *Până-n pânzele albe. Dicționar de expresii românești*, Iași, Institutul European.
- Hristea 1977 = Theodor Hristea, *Frazeologie și etimologie*, în „Limba română”, nr. 2, p. 8–12.
- Hristea 1987 = Theodor Hristea, *Din problemele etimologiei frazeologice românești*, în „Limba română”, nr. 2, p. 123–135.
- Stoicescu 1971 = N. Stoicescu, *Cum măsurau strămoșii. Metrologia medievală pe teritoriul României*, București, Editura Științifică.

ARCHAIC METHODS, UNITS AND INSTRUMENTS OF MEASUREMENT PRESERVED IN PHRASEOLOGICAL UNITS

ABSTRACT

The author aims to retrieve in phraseological units from popular speech and literature the expressions of approximation, when it comes to evaluating the surface (such as: *cât ai arunca cu securea* “at a small distance”, *cât trage omul cu săgeata* “very close”) and distance (*a măsura din ochi* “to determine without precise measurements, only by looking at it”, *cât vezi cu ochii* “as far as you can see”, *un ceas de mers* “a relatively long distance”). As far as the assessment of volume is

concerned, phraseological units include old technical terms: *cofă: a pune* (or *a băga*) *în cofă* (pe cineva) “to surpass someone; to deceive someone”, *a ploua* (or *a turna*) *cu cofa* (or *cu găleata*) “heavy raining”, and *ocă: a prinde* (pe cineva) *cu oca* (or *ocaua*) *mică* “to catch someone lying”.

Keywords: *phraseological units, methods of measurement, archaic instruments, units of measurement, technical terms, phraseological treasure.*